

Рецензент: Захарченко В.І., д.е.н., професор кафедри менеджменту ЗЕД, ОНПУ.

16.11.2015

378:334.012.32:304.4

Загірняк Денис, Кратт Олег

КООРДИНАТИ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ ВІДНОСНО МОДЕЛЕЙ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У результаті ринкових реформ сучасна вітчизняна вища освіта набула рис, що відображають бажання як зберегти кращі її традиції та національну самобутність, так і перейняти все передове, що має світове освітнє співтовариство. Подальший розвиток вимагає з'ясування, наскільки такий симбіоз відповідає атлантичній або континентальній освітнім моделям. Логіку атлантичної моделі складає економічна доцільність, а континентальної – держзамовлення та функція відтворення соціальної структури. У ХХІ столітті ця різниця нівелюється, оскільки атлантична модель стає більш консервативною, а континентальна – ліберальною. Ця тенденція пояснює конструювання бінарної типології системи вищої освіти України. Як вектор розвитку обрано атлантичну модель, але через її інерційність вітчизняна вища освіта не в змозі досягти повної відповідності.

Ключові слова: вища освіта, ринкові реформи, атлантична модель, континентальна модель.

Загірняк Денис, Кратт Олег

КООРДИНАТЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ ОТНОСИТЕЛЬНО МОДЕЛЕЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В результате рыночных реформ современное отечественное высшее образование приобрело черты, отражающие как желание сохранить лучшие традиции и национальную самобытность, так и перенять все передовое, что имеет мировое образовательное

сообщество. Дальнейшее развитие предполагает выяснение, насколько такой симбиоз соответствует атлантической либо континентальной образовательным моделям. Логику атлантической модели составляет экономическая целесообразность, а континентальной – госзаказ и функция воспроизводства социальной структуры. В XXI веке эта разница нивелируется, поскольку атлантическая модель становится более консервативной, а континентальная – либеральной. Эта тенденция объясняет конструирование бинарной типологии системы высшего образования в Украине. В качестве вектора развития выбрана атлантическая модель, но в силу инерционности отечественное высшее образование не в состоянии достичь полного соответствия.

Ключевые слова: высшее образование, рыночные реформы, атлантическая модель, континентальная модель.

Zagirniak Denys, Kratt Oleg

COORDINATES OF UKRAINIAN HIGHER SCHOOL IN RELATION TO MODELS OF HIGHER EDUCATION

As a result of market reforms, modern Ukrainian higher education acquired features reflecting the wish to both preserve its best traditions and national originality and learn everything advanced possessed by the world educational community. For further development it is necessary to clarify how this symbiosis meets the Atlantic or the continental educational models. The logic of the Atlantic model consists in economic expediency and the logic of the continental model – in government order and the function of reproduction of social structure. In XXI century this difference is leveled, as the Atlantic model becomes more conservative and the continental one – more liberal. This trend explains construction of binary typology of Ukrainian higher education system. The Atlantic model has been chosen as a development vector, but due to its inertia the Ukrainian higher education is unable to achieve full conformity.

Key words: higher education, market reforms, Atlantic model, continental model.

Постановка проблеми. Протягом більш ніж семи десятиліть минулого століття на теренах сучасної України безкоштовну вищу

освіту (далі – ВО) вважали одним із визначних досягнень соціалізму. Цю обставину слід розглядати не стільки як вагомий аргумент у політичному протистоянні із Заходом, але перед усім як соціально-економічний прецедент, що став гучним викликом розвинутих капіталістичним країнам. У 90-х роках минулого століття Україна обрала капіталістичний вектор розвитку, який, безсумнівно, торкнувся сфери вищої освіти (далі – СВО). Комерціалізація ВО значно відставала від матеріального виробництва та інших галузей соціальної сфери. Комерціалізація діяльності вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) не сприймалася суспільством однозначно позитивно. Очевидне відставання вітчизняної ВО у розвитку від країн-лідерів освітнього простору не ставить під сумнів правильність обрання вектора розвитку. Кількість і глибина проведених реформ переконливо свідчать про масштабні якісні перетворення у СВО. За цих обставин дієвість просування на шляху реформ залежить від того, наскільки правильно будуть визначені координати стану вітчизняної вищої школи щодо класичних моделей ВО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Західних фахівців хвилює посилення комерціалізації діяльності університетів. Так, Бок Д. стурбований збереженням американськими університетами якості освіти в умовах комерціалізації [1]. Шатток М. ділиться досвідом управління комерційно успішними університетами [2]. Урбано Д. і Герреро М. розглядають соціально-економічні наслідки академічного підприємництва в Європі [3]. Слід констатувати неоднозначне сприйняття західними фахівцями підприємництва у СВО. З одного боку, є розуміння невідворотності комерціалізації, а з іншого - бажання зберегти академічні цінності. Вітчизняні фахівці ретельно досліджують сутність товарно-грошових відносин суб'єктів СВО. Так, Пасінович І. з ринкових позицій поглибила теоретичні засади державного регулювання ВО [4]. Цимбал Л. аналізує основні проблеми функціонування ринку послуг вищої освіти (далі – ПВО) [5]. Карпюк О. розробила теоретико-методичні засади дослідження ринку ПВО регіону [6]. Дубровка О. розглядає некомерційний маркетинг як інструмент державного управління ВО [7]. Українські фахівці намагаються розібратися у нюансах функціонування ринкового механізму у СВО. З одного боку, вони відкривають для себе суть ринкових відносин, а з іншого – є безпосередніми учасниками їх

формування.

Нерозв'язані раніше частини загальної проблеми. За результатом реформ сучасна вітчизняна ВО набула рис, що відображають бажання зберегти кращі традиції та національну самобутність і при цьому перейняти все передове, що є у світовому освітньому співтоваристві. Отже, для подальшого розвитку необхідно з'ясувати, наскільки такий симбіоз відповідає класичним моделям ВО.

Мета статті – з'ясувати координати сучасного стану української вищої школи відносно загальновизнаних моделей ВО завдяки порівнянню рис, які притаманні вітчизняній і закордонним освітнім системам, що дозволить визначити вектор, шляхи, методи і форми подальших реформ.

Основний матеріал дослідження. Неборський Е. підкреслює, що всі системи ВО мають спільні риси та особливості [4, с. 4]. Вихідна умова оцінювання рис української ВО – опозиція атлантичної (ліберальної) та континентальної (європейської) освітніх моделей [8].

Континентальну модель використовувала більша частина вишів Європи, а затятими її поборниками є університети Німеччини, Нідерландів і Швейцарії. Модель вирізняють типологічні риси. Однією з них є безпосереднє державне регулювання діяльності вишів. Визначаючи сутність ринку ПВО, більшість фахівців підкреслюють його особливий статус у суспільстві. Карпюк О. зазначає, що важливі функції ринку забезпечують позитивні екстерналії для третіх осіб і для суспільства в цілому [6, с. 4, 5]. Цимбал Л. наголошує на особливому значенні освіти для розвитку суспільства, що потребує комбінування державних і ринкових механізмів реалізації та регулювання. [5, с. 7]. Пасінович І. переконана, що від держави залежить виваженість і прогнозованість ринку ПВО, нівелювання деструктивного впливу та сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної системи ВО [4, с. 10]. Особливий статус передбачає чимале державне регулювання СВО. Згідно з п. 2 Ст. 3 Закону України «Про вищу освіту» (далі – Закон 1) державна політика у СВО ґрунтується на принципі сприяння здійсненню державно-приватного партнерства у СВО [9]. Отже, держава стурбована станом і розвитком СВО. Дубровка О. називає оптимізацію комерційної орієнтації ринку ПВО основним способом його державного регулювання [7, с. 10]. Серед рис, що притаманні ринковій організації освіти Пасінович І. називає

громадсько-державну систему управління [4, с. 10].

Особливий статус освіти у суспільстві визнається як вітчизняними, так і західними фахівцями. Але, якщо західні науковці наполягають на пріоритеті ринкових механізмів регулювання відносин у СВО, то вітчизняні колеги, навпаки, підпорядковують ринковий механізм державному регулюванню цієї сфери. Наявність крос-культурних розбіжностей свідчить про те, що західні системи ВО як орієнтир обрали атлантичну модель, яка зводить до необхідного мінімуму регулювання діяльності ВНЗ.

Українську ВО вирізняє ієрархія вишів, що є невід'ємною рисою континентальної моделі. Підґрунтя ієрархії було закладено у статтях 30 і 43 Закону України «Про освіту» (далі – Закон 2), де за допомогою процедур ліцензування та акредитації відбувалось ранжирування вишів щодо освітньо-кваліфікаційних рівнів (далі – ОКР) [10]. Відповідно до п. 7 Ст. 1 Закону 1, ВНЗ діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях ВО, що визначені у Ст. 5. А у Ст. 28 зазначено типи ВНЗ, які регламентують відповідно до кожного типу галузевий формат, види діяльності, науковий рівень ВО, за яким здійснюється підготовка. У статтях 29 і 30 окреслено регламентацію діяльності національного вишу та дослідного університету відповідно [9].

Дві попередні риси припускають тісний зв'язок українських ВНЗ з органами держуправління, що також підтверджує схильність ВО до континентальної моделі. Зв'язок демонструє відносини між закладами і центральними органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, повноваження яких представлені у статтях 12, 13 і 14 Закону 1. Варто взяти до відома, що форма власності найбільш потужних вишів апіорі підтверджує їх тісний зв'язок з державою. Формальним підтвердженням цього є процедури ліцензування (Ст.24) та акредитації (Ст.25), які, по суті, санкціонують діяльність вишів. Нерозривний зв'язок ВНЗ із центральним органом підтримується завдяки стандартам ВО та стандартів освітньої діяльності (Розділ III) [9].

Фактично вітчизняна ВО має унітарний тип організації освітнього простору, притаманний континентальній моделі. Цей тип означає домінування центрального регулювання ВО над регіональним, що, з точки зору В. Вахштайн, нівелює територіальні відмінності [8, с.

59]. Пасінович І., навпаки, вважає, що ефективність і тенденції розвитку ВО залежать від структури економіки регіону, оскільки підприємства виявляють попит на висококваліфікований персонал [4, с. 13].

Континентальна модель спирається на п'ятирічну освітню програму і ранню спеціалізацію учнів. Відповідно до Ст. 30 Закону 2, було започатковано ОКР «молодший спеціаліст» (далі – «мс») [10]. Отже, на рівні «мс» має місце рання професійна спрямованість студентів. Згідно з п. 1 Ст. 5 Закону 1, початковий рівень ВО передбачає здобуття особою професійно орієнтованої підготовки, спеціальних умінь і знань, а також певного досвіду їх практичного застосування з метою виконання типових завдань, що передбачені для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності [10].

Освітній лексикон поповнився термінами «підприємництво» та «комерція». Аналізуючи дефініції поняття «академічне підприємництво», Урбано Д. і Герреро М. дійшли висновку щодо відсутності консенсусу семантики. Вони визначили параметри підприємницького університету: організаційна адаптація до змін навколишнього оточення; управління будь-яким потенціалом; орієнтація нових видів діяльності на розвиток підприємницької культури на всіх рівнях; створення підприємств і комерціалізація досліджень задля економічного розвитку [3, с. 41 - 43]. Шатток М. уважав, що використання вченими і практиками терміна «підприємницький» не призвело до революції у більшості Британських університетів через культурні та управлінські заборони [2, с. 51].

При визначенні правового статусу ВНЗ у Ст. 27. Закону 1 уточнюється, що заклад працює на засадах неприбутковості [9]. А відтак, законодавство забороняє отримання вищими прибутку, що унеможлиблює використання терміна «підприємницький» щодо їх діяльності. Дана обставина пояснює точку зору вітчизняних фахівців щодо підприємництва у СВО. Пасінович І. визначає підприємництво як ринковий феномен, який у науково-освітній діяльності ВНЗ відіграє роль чинника, що здатний сприяти нарощуванню темпів економічного зростання країни [4, с. 10]. Шатток М. вважає державу першим обмежуючим елементом використання переваг підприємницького клімату [2, с. 146].

Під комерцією Бок Д. розуміє прагнення отримати прибуток з викладацької, дослідної та іншої діяльності [1, с. 24 - 36]. Пасінович І. визначає комерціалізацію першим кроком до розвитку підприємництва у СВО. Комерціалізацію вона трактує як надання освітніх послуг на платній [4, с. 10, 16]. Однак Дубровка О. впевнений, що ВО є некомерційною діяльністю, а використання маркетингу в державному управлінні ВО має некомерційний характер [8, с. 5, 7, 10, 13].

Слід констатувати, що якщо західні фахівці визнають успішну комерційну діяльність університетів як зразок для наслідування, то ставлення до комерції у СВО вітчизняних фахівців є неоднозначним. Поняття «підприємницький університет» на Заході стало прозивним, що втілює кращі якості сучасних ВНЗ. Ставлення українських фахівців пояснюється відсутністю значущого співробітництва для наслідування, оскільки конкретна співпраця ВНЗ з бізнесом має винятковий характер. Відсутність відносин вишів з бізнесом є рисою континентальної моделі, яка притаманна українській ВО.

За ринкових умов вітчизняна ВО обрала орієнтацію на атлантичну модель, затятими поборниками якої є університети США, Канади, Великобританії, Ірландії. Модель історично побудована на двох ступенях «бакалаврат + магістратура». Перша офіційна згадка про ступеневу освіту з'явилась у Ст. 30 Закону 2, де, окрім ОКР «бакалавр» (далі – «б») і «магістр» (далі – «м»), присутні також «молодший спеціаліст» і «спеціаліст» (далі – «с») [10]. Відповідно до Ст. 5 Закону 1, підготовка фахівців з ВО здійснюється на п'яти рівнях. На першому рівні здобувається освітній ступінь «б», а на другому – «м» [9]. Отже, Закон 1 привів у відповідність освітні ступені до стандарту ліберальної моделі. Це модель «пізньої професійної диференціації», коли студент у бакалавраті отримує базові знання і навички, а у магістратурі спеціалізується на тому, що стане у нагоді у професійній діяльності.

Відмінною рисою атлантичної моделі є інституційна і фінансова автономія вишів. Визначення терміна «автономія вищого навчального закладу» наведено у п. 1 Ст. 1 Закону 1. Розвиток автономії ВНЗ та академічної свободи учасників освітнього процесу є одним зі шляхів формування і реалізації державної політики у СВО, згідно з п. 3 Ст. 2 [9]. До рис ринкової організації освіти Пасінович І.

відносить високий рівень автономії вишів [4, с. 10]. Справжня автономія передбачає наявність у ВНЗ дієвого самоврядування. Останнє можливе за умови мінімального державного контролю за діяльністю ВНЗ. Згідно зі Ст. 77 Закону 1, державний контроль передбачає нагляд центральним органом виконавчої влади за дотриманням ВНЗ законодавства [9]. Тобто має місце прямий контроль з боку держави за діяльністю ВНЗ, що виключає можливість дієвого самоврядування.

В Україні 1995/96 н. р. було 111 приватних вишів, а частка студентів у них становила 4,61 % . Кількість приватних ВНХ у 2005/06 н. р. становила 202 заклади, а частка студентів складала 14,73%. 2013/14 н. р. їх кількість знизилась до 167 закладів [11, с. 7, 9, 10]. Отже, чисельно приватний сектор не домінував у СВО, але якісно він продемонстрував бажання і можливість задовольнити попит. 2008/09 н. р. частка студентів, які навчались за рахунок державного бюджету складала 35,3 %, а за рахунок фізичних осіб – 60,8 %. 2013/14 н. р. частка «бюджетних» студентів зросла до 42,6 %, а частка студентів-контрактників зменшилась до 52,3 % [11, с.13; 12, с.13]. Частка студентів-контрактників значно вища, ніж частка студентів приватних ВНЗ (9,31%), що свідчить про значні обсяги реалізації ПВО державними вишами. Оскільки континентальна модель не передбачає використання інших ніж державні джерел фінансування, то це свідчить про схильність української ВО до атлантичної моделі.

Типовою рисою атлантичної моделі є наявність спеціалізованих агентств-посередників, яким делеговані управлінські функції. Так, відповідно до п. 1 Ст. 12 Закону 1, управління у СВО у межах своїх повноважень здійснюється органами громадського самоврядування та Національним агентством із забезпечення якості ВО. Нацагенство згідно зі Ст. 23 акредитує незалежні, недержавні установи щодо оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [9]. Пасінович І. наполягає на формуванні інфраструктури ринку як сукупності інституцій, що забезпечують умови взаємодії суб'єктів із зовнішнім середовищем [4, с. 11]. Отже, ця риса української ВО знаходиться на стадії формування.

Ураховуючи вищевикладене, у табл. 1 наведено наявність у вітчизняній ВО рис континентальної або атлантичної моделі. Оскільки ВО України реформується, то ознака «наявність» має три рівні: = –

повна наявність, $\approx$ – часткова відповідність, $\neq$ – повна невідповідність.

Таблиця 1

Наявність у вітчизняній ВО рис континентальної або атлантичної моделі

Континентальна модель ВО		Атлантична модель ВО	
Риса	Наявність в Україні	Риса	Наявність в Україні
Безпосереднє державне регулювання	=	Непрямий контроль держави за діяльністю вишів	$\neq$
Ієрархічність вишів	=	Наявність спеціалізованих агентств-посередників	$\approx$
Тісний зв'язок ВНЗ з органами влади	=	Інституційна і фінансова автономія вишів	$\approx$
Рання професійна спрямованість студентів	=	Пізня професійна спрямованість студентів	$\neq$
Однорівнева схема навчання	$\neq$	Дворівнева схема навчання	$\approx$
Відсутність співпраці ВНЗ з бізнесом	$\approx$	Тісна співпраця ВНЗ з бізнесом і значний рівень платних ПВО	$\approx$

Логіку атлантичної моделі ВО складає економічна доцільність, а континентальної – держзамовлення та функція відтворення соціальної структури. У ХХІ ст. ця різниця нівелюється, оскільки ліберальна модель переживає «одержавлення», а континентальна – лібералізацію. Ця тенденція пояснює конструювання бінарної типології національної СВО, зокрема в Україні.

Висновки. Таким чином, вищевикладене дозволяє зробити висновки. По-перше, державне регулювання свідчить про те, що суспільство за допомогою державних органів і суспільних інститутів намагалось не допустити вакханалії підприємництва у СВО. Робилися чималі зусилля для створення умов цивілізованого ведення бізнесу в цій сфері. Трансформація відносин на рівні принципів у цій сфері неодмінно спричиняє зміни в суспільстві у цілому. По-друге, за вектор розвитку взято атлантичну модель, але через інерційність вітчизняна

ВО не в змозі досягти повної відповідності. По-третє, судячи з результатів реформування, відхід від континентальної моделі забере ще чимало часу. Відмова від національних традицій і, безсумнівно, позитивного минулого буде супроводжуватися як критикою реформ, так і частковою відмовою від них.

Перспективи подальших досліджень. Запровадження нових ринкових методів, засобів, прийомів і форм у діяльність вишів неминує спричинити наслідки. Причому для західних учених більше значення мають не стільки ринкові відносини, скільки результати експериментування з оригінальними формами і методами. Наслідки можуть проявлятися як відразу, так і через значний часовий інтервал, мати як позитивний, так і негативний характер. Подальші дослідження орієнтовані саме на їх вивчення.

Література

1. Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования / Д. Бок ; [пер. с англ. С. Карпа]. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 224 с.

2. Shattock M. Managing successful universities / M. Shattock .- Berkshire : Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2003. – 201 p.

3. Urbano D. Entrepreneurial Universities: Socioeconomic Impacts of Academic Entrepreneurship in a European Region / D. Urbano, M. Guerrero // Economic Development Quarterly. – 2013. – 27(1). – P. 40 - 55.

4. Пасінович І. І. Державне регулювання вищої освіти в умовах ринкових відносин : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / І. І. Пасінович. – Львів, 2009. – 20 с.

5. Цимбал Л. І. Особливості регулювання ринку освітніх послуг в Україні : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Л. І. Цимбал. – Чернігів, 2010. – 20 с.

6. Карпюк О. А. Організаційно-економічні засади формування та розвитку ринку освітніх послуг (регіональний аспект) : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. А. Карпюк .– Чернігів, 2011. – 20 с.

7. Дубровка О. В. Система маркетингу в державному управлінні вищою освітою України : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Дубровка. – К., 2005. – 20 с.

8. Вахштайн В. С. После модернизации. Кросс-национальный обзор систем высшего образования: особенности атлантической модели / В.С. Вахштайн. // Учёный совет. – 2014. - № 1. – С. 56-68.

9. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – ст. 2004.

10. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. –1991. – № 34. – ст. 451.

11. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року : стат. Бюлетень; відп. за вип. І. В. Калачова. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 165 с.

12. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року: стат. Бюлетень; відп. за вип. І. В. Калачова. – К. : Державний комітет статистики України, 2011. – 207 с.

1. Bok D. Universitety v usloviyah rynka. Kommertsializaciya vysshego obrazovaniya / D. Bok ; [per. s angl. S. Karpa]. – М. : Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2012. – 224 s.

2. Shattock M. Managing successful universities / M. Shattock .- Berkshire : Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2003. – 201 p.

3. Urbano D. Entrepreneurial Universities: Socioeconomic Impacts of Academic Entrepreneurship in a European Region / D. Urbano, M. Guerrero // Economic Development Quarterly. – 2013. – 27(1). – P. 40 - 55.

4. Pasinovich I. I. Derzhavne rehuliuвання vyshchoi osvity v umovakh rynkovykh vidnosyn : avtoref. dys. kand. ekon. nauk : 08.00.03 «Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom» / I. I. Pasinovich. – Lviv, 2009. – 20 s.

5. Tsymbal L. I. Osoblyvosti rehuliuвання rynku osvitnikh posluh v Ukraini : avtoref. dys. kand. ekon. nauk : spets. 08.00.03 «Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom» / L. I. Tsymbal. – Chernihiv,

2010. – 20 s.

6. Karpiuk O. A. Orhanizatsiino-ekonomichni zasady formuvannia ta rozvytku rynku osvityvnykh posluh (rehionalnyi aspekt) : avtoref. dys. kand. ekon. nauk : spets. 08.00.05 «Rozvytok produktyvnykh syl i rehionalna ekonomika» / O. A. Karpiuk. – Chernihiv, 2011. – 20 s.

7. Dubrovka O. V. Systema marketynhu v derzhavnomu upravlinni vyshchoiu osvitoiu Ukrainy : avtoref. dys. kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 «Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia» / O. V. Dubrovka. – K., 2005. – 20 c.

8. Vahshtajn V. S. Posle modernizatsii. Kross-natsional'nyy obzor sistem vysshego obrazovaniya: osobennosti atlanticheskoy modeli / V. S. Vahshtajn. // Uchyennyi sovet. – 2014. - № 1. – S. 56-68.

9. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 01.07.2014 № 1556-VII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2014. – № 37-38. – st. 2004.

10. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 23.05.1991 № 1060-XII // Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. –1991. – № 34. – st. 451.

11. Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2013/14 navchalnoho roku : stat. Biuletyn; vidp. za vyp. I. V. Kalachova. – K. : Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2014. – 165 s.

12. Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2010/11 navchalnoho roku: stat. Biuletyn; vidp. za vyp. I. V. Kalachova. – K. : Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy, 2011. – 207 s.

Рецензент: Почтовюк А. Б., д.е.н., доцент, декан факультету економіки і управління Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

2.11.2015